

СТОРИЖКА РЕЦЕНЗЕНТА

DOI 10.31909/26168774.2020-(50)-21

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу Катажини Пенкацької-Фальковської
(Медичний університет ім. Кароля Марцинковського, Познань, Польща)

«Od powietrza, głodu, ognia i wojny wybaw nas Panie»

**Katarzyna Pękacka-Falkowska, *Dżuma w Toruniu w trakcie III wojny północnej*,
Lublin 2019, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła
II, ss. 587, nlb. 3, aneksy.**

Під час смертельних епідемій відбувається глобальне об'єднання людей в боротьбі проти них. Такі поняття і цінності як співчуття, солідарність, взаємодопомога, виходять на перший план незалежно від національності, релігійних уподобань, світоглядів, статі і багатьох інших відмінностей. Під час епідемій приходить розуміння що людство може виграти цю війну між життям та смертю лише в єдності та взаєморозумінні. Від епідемій не можливо сховатися, вони мають колосальні наслідки, що впливають не лише на здоров'я людей, але й змінюють різні сфери життя. Історія війн та історія епідемій завжди йшли поруч. Безумовно епідемії були і залишаються одними з основних перешкод економічного розвитку держав. Однією з найнебезпечніших інфекційних захворювань була чума.

У боротьбі з епідеміями чуми намагались задіяти різні державні інституції. Серед яких могли бути правителі, урядовці, але в обмеженій мірі, наприклад, через субсидії або податкові пільги; міські магістрати, включаючи призначення так званих «повітряних органів» з надзвичайними повноваженнями, різних інших людей для роботи під час епідемії, створення посади міського лікаря, який застерігав та пояснював необхідність співпраці. Церковна влада, наприклад, обмежувала храмові зібрання, а також закликала не збиратися поміщиків чи чиновників у маєтках. Тодішня медицина не знала ефективної терапії проти чорної смерті, звідси важливість порядку та застосування поліцейських методів. Найважливіші з них включають: ізоляцію та розосередження, попередження, а також профілактику та дотримання гігієни. Крім того у суспільстві зростав страх, підживлений релігійними(також антисемітськими) настроями та магією.

Починаючи з 17 століття, державні інституції, що проходили шлях модернізації, були більш широко залучені до вирішення проблеми боротьби з інфекційними хворобами. На цей період ми вже можемо визнати існування біополітики, яка на думку Мішеля Фуко означала регулювання життя населення з метою посилення його економічної та політичної

корисності². Ці ідеї були найбільш сформульовані представниками популяціонізму, які пропагували прагнення до зростання численного і цінного демографічного потенціалу, а також ставили в залежність від того могутність правителів. Під час епідемії чуми різні європейські країни організовували системи оповіщення, санітарні кордони, карантини, створювали робочі місця для лікарів-консультантів тощо. Сучасній людині, трактуючи цю діяльність як історичну, довелося швидко змінити своє мислення в умовах пандемії, яка поширилася з Китаю по всьому світу у XXI столітті. Сьогодні існує значна кількість літератури на тему епідемії чуми, що стосується окремих міст, регіонів, країн чи більших територій. Найбільш відомим фахівцем у Польщі з даної проблематики є професор габілітований Тадеуш Срогош (Гуманітарно-природничий університет ім. Яна Длугоша, Ченстохова)³. Його наукові зацікавлення пов'язані з історією повсякденності та охороною здоров'я, минушиною польського війська, а також історією науки і методологією історії⁴. Тадеуш Срогош автор понад 250 публікацій у наукових виданнях світу. Серед останніх публікацій в Україні з цієї проблематики слід назвати статтю В.Шандри та О.Карліної⁵. Авторки ґрунтовно висвітлили

епідемічну ситуацію в «українських губерніях» Російської імперії із кінця XVIII до початку XX ст., розглянули заходи органів влади щодо подолання пошестей, надали практичні рекомендації щодо використання наукових напрацювань і санітарно-гігієнічних знань для недопущення спалахів захворюваності.

Отже, можна поставити питання щодо наукової новизни рецензованої монографії. Катажина Пенкацька-Фальковська вже багато років проводить дослідження епідемії чуми в сучасному Торуні (Польща). На цю тему авторка написала докторську дисертацію, яка була опублікована в 2009 році⁶, а також численні статті, що розкривали питання адміністративно-правової діяльності та медичних заходів. Рецензована монографія містить докладні факти та тлумачення щодо великої епідемії чуми в часи Третьої Північної війни. Звуження часових інтервалів дозволяє проводити більш точний та всебічний аналіз явищ. Це аж ніяк не регіональна робота в зв'язку з важливістю Торуня на карті Першої Речі Посполитої. Крім того, аналогічні епідеміологічні ситуації мали місце і в інших містах Польщі, однак Торунь був показовим великим містом з сильним економічним становищем і контактами в Європі (особливо в протестантському світі).

Судячи з тексту рецензованої монографії, дослідниця провела ретельну пошукову і аналітичну роботу, опрацювала великий масив архівних джерел, історіографічних джерел, використала тогочасну пресу, документи офіційного діловодства, статистичні та довідкові видання, мемуарну літературу. Кожній видовій групі джерел надано вичерпну характеристику, вказано інформативність, значення для розкриття наукових питань. Список використаних архівних матеріалів і рукописів вражає. Наведемо лише деякі архіви та бібліотеки, де було зібрано матеріал для монографії: Таємний державний архів пруської культурної спадщини в Берліні, Державний Архів в Гданську, Державний Архів в Познані, Державний Архів в місті Торунь, Архів Давніх актів Торунської Єпархії, Гданська бібліотека Польської Академії Наук, бібліотека Курника Польської Академії Наук, головна бібліотека Університету Миколая Коперника в Торуні, та багато інших. Монографія заснована на широкій і багатомовній джерельній базі і стосується як міста,

² Wprawdzie nie Foucault pierwszy użył to pojęcie, ale powszechnie uważa się go za «ojca» biopolityki (*Narodziny biopolityki*. tłum. M. Herer, Warszawa 2011. Ss. 417).

³ Tadeusz Srogosz, *Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta*, Wydawnictwo Arboretum, Wrocław 1997. Ss. 152, bibliogr.

⁴ Морозова О. С. (2012). Дослідник спільної польсько-української минушини Тадеуш Срогош (до ювілею вченого). *Чорноморський літопис*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. Вип.6. С. 185-188.

⁵ Шандра В., Карліна О. (2020). Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Число 5. С. 37-54.

⁶ Pękacka-Falkowska K. *Profilaktyka przeciwdżumowa w nowożytnym Toruniu na przykładzie działań administracyjnych i leczenia*. Toruń 2009.

так і регіону, а також більш широких територіальних рамок. Сьогодні ми спостерігаємо що і надалі триває характерний розрив історії між наукою і літературою, визнання її в кращому випадку ідеографічною дисципліною. Проте ми повинні шукати теоретичні концепції (інструменти) для конструювання історичного процесу, хоча і розуміючи їх хронологічні та просторові обмеження. Таким чином, Катажина Пенкацька-Фальковська застосувала поняття соціального цілісного факту, яке було розроблене і введене Марселем Мауссом в 1923 році. Зауважимо, що подібні соціальні факти в одних випадках приводять в дію ціле суспільство і його інститути, в інших же їх частину, які, однак, повинні реалізовуватися в індивідуальному досвіді. Авторка також використала створену в дев'яностих роках ХХ століття Мартіном Дінгенсом, представником німецької школи соціальної історії медицини, модель так званого соціального конструювання хвороби.

Модель Дінгенса завоювала популярність, особливо серед німецькомовних дослідників історії епідемій. Хвороба не тільки має медичний вимір, але і є багатограним комунікативним процесом, в якому беруть участь багато акторів. Ми вважаємо, що ці теоретичні інструменти ідеально підходять для з'ясування ситуації в Торуні під час епідемії чуми в зазначений період. Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом, має оригінальний та цілком виправданий розподіл на частини. Розділи та підрозділи монографії мають оптимальне співвідношення у викладі фактологічного матеріалу, аналітичного опрацювання та авторських суджень, висновків. Робота починається зі *Вступу*, де слушно вказує на наукову актуальність та новизну обраної проблеми, визначає мету та завдання дослідження, які відповідають внутрішньому змісту роботи, чітко окреслила об'єкт і предмет дослідження.

У I частині під заголовком *Велика епідемія мору в Торуні в 1708-1710/1711 роках. Хроніка подій* авторка представила перебіг епідемічних подій ділячи цю частину на шість розділів: 1. Прелюдія: Торунь напередодні спалаху епідемії (вересень 1704 – серпень 1708). Інформаційний потік та діяльність міської ради; 2. In lugubri mortalitas theatro: Час чуми в місті (вересень 1708 – січень 1709); 3. Interludium: пік 1709; 4. Kein Stand und Ort ist frey von überhäufften Plagen: мор 1710/1711 pp.; 5. Cessatio pestilentiae: Вигасання чуми – 1711; 6. Pestilentiae proventura: наслідки чуми – 1712 та наступні роки. Авторка розглядає широкий спектр інформаційної діяльності та участі Міської Ради у запобіганні розповсюдженню епідемії. Вона не зупиняється лише на констатації перебігу хвороби в місті, але і показує її жахливі наслідки після 1711 року.

У II частині під заголовком *Від релігії до економіки* Катажина Пенкацька-Фальковська вмістила чотири проблемні розділи. 1. Торунські протестанти по відношенню до епідемії на прикладі проповіді «християнський пацієнт»; 2. Піклування про покійників. Діяльність міського лазарету і «Pest Cassy»; 3. Піклування про покійників; 4. Страх перед епідеміями і його фізіологія.

У першому розділі авторка описала перебіг інфекційної хвороби і обов'язки хворого відносно Бога, самого себе і ближніх на прикладі євангельської проповіді «християнський пацієнт» авторства торунського євангельського пастора Ефраїма Преторіуса. Він сповідував, що людське тіло це храм Святого Духу, тому до нього треба ставитися дбайливо. Християни вірили, що зцілення від недуг прийде лише завдяки молитвам, але також вважали, що Бог дав людям розум дбати про своє здоров'я і не шкодити йому.

У другому розділі авторка описала прояви піклування про хворих, діяльність міського лазарету і Pest-Cassy (каси для збирання грошей на допомогу постраждалим від чуми). Це дуже цікавий фрагмент монографії, що виявляє цілу гамму різноманітних організаційних, фінансових і превентивних дій під час надзвичайної ситуації.

Міська влада та інші установи організовували протиепідемічні служби, місця ізоляції, а також здійснювали матеріальну допомогу постраждалим.

У третьому розділі авторка проаналізувала прояви піклування про покійників і пов'язані з тим процедури поховання, а також оціночні демографічні втрати, рівень яких

був достатньо високим.

У четвертому розділі Катажина Пенкацька-Фальковська описала види страху перед епідеміями, тобто природний страх і страх перед Богом. У надзвичайних ситуаціях активізувалися не тільки публічні установи, але й суспільні установи, в тому числі релігійні. Пастори будували особливий етичний кодекс для віруючих перед обличчям епідемії.

На закінчення автор резюмувала свої висновки на основі теоретичного інструменту, тобто соціального цілісного факту. Вона не обмежилася наданням результатів своїх досліджень, але також намітила програму подальшої роботи як щодо Торуня, так і всієї Республіки Польща. Цю роботу повинні виконувати не тільки історики, а й представники інших наукових дисциплін, особливо соціологи, антропологи або культурологи. Монографія логічна доповнюється бібліографією, резюме німецькою та англійською мовами, переліком діаграм, таблиць та ілюстрацій, додатками і персональним покажчиком.

Крім стандартного англійського резюме, в книгу також включено резюме німецькою мовою. У додатку «Джерела і матеріали з історії в ранньому сучасному Торуні» читач знайде в оповідній частині книги «Торунські положення і правила боротьби з чумою 1708-1710 рр.», Тексти, що стосуються медичного обслуговування в Торуні, замітки про діяльність лазаретних та муніципальних лікарень, матеріали про торунську чуму 1708-1710 рр. очима сучасників, про торунські релігійні тексти часів чуми.

Торунські тексти релігійні часів чуми є яскравим емоційним доповненням до історичних текстів. Вони передають емоційний стан населення під час епідемії, їх сподівання, страх. Вони показують рівень впливу церкви на приватне життя пересічних городян Торуня.

Дуже цікавою видається нам демографічна частина, розміщена у додатках, в яку Катажина Пенкацька-Фальковська включила три таблиці, що стосуються інфікованих сімей з євангельської новоміської парафії Торуня в двох часових проміжках 1708 та 1710 років та таблицю припущеної кількості жертв чуми в Торуні в 1529-1749 роках (за сучасними даними).

Наукову цінність монографії ми оцінюємо дуже високо, вона інформативна та захоплююча. Окремі фрагменти монографії дуже добре задокументовані і вдало інтерпретовані. Особливо цінним, на наш погляд, виявився показ подій, пов'язаних з епідеміологічною ситуацією, як цілісного соціального факту.

Чудово проведене авторкою детальне дослідження подій показало, що як під час превентивних дій, так і під час чуми активізувалися майже всі установи і суспільні сегменти, тобто релігійні, медичні та урядові. Торунське міське самоврядування видавало велику кількість адміністративних положень, в тому числі й санітарних. Деякі з них використовуються і сьогодні, інші – як констатувала авторка – є морально сумнівними з точки зору людини ХХІ ст. тому їх не застосовують.

Катажина Пенкацька-Фальковська ретельно проаналізувала дії органів влади, спрямовані на те, щоб зупинити чорну смерть: організацію антиепідемічних послуг, ізоляцію, надання матеріальної допомоги, і, нарешті, – перед обличчям високих демографічних втрат – організацію поховань тіл. Дуже цікавими фрагментами монографії є описи функціонування лазарету, створеного в 1581 році під час чуми.

Ще один цікавий акцент авторка робить на тому, що поруч публічної влади активізувалася також соціальна установа, яку авторка назвала релігією. В своїй роботі Катажина Пенкацька-Фальковська довела, що пастори будували етичний (аксіонормативний) кодекс для людини, що лицем до лиця зіткнулася з чумою. Всі ці дії намагалися мінімізувати страх перед чорною смертю.

Варто підкреслити коректність використання графіків і таблиць. Численні діаграми ілюструють факти і процеси, що відбувалися під час епідемії чуми та мали велике

значення. Вони також показують наслідки до яких призвела чума. Наявність ілюстративного матеріалу покращує сприйняття інформації. Монографія написана польською мовою, виклад інформації легкий та доступний.

Таким чином, монографію Катажини Пенкацької-Фальковської варто рекомендувати до читання у зв'язку з новаторським характером, використанням наукового теоретичного інструментарію, а також з наявністю великого фактологічного матеріалу. Це не просто ще одна книга про епідемію чуми, це новий погляд на дослідження епідеміологічних катастроф. Враховуючи сучасну ситуацію з пандемією коронавірусу, вважаємо що ця монографія буде цікава не лише вузькому колу фахівців з даної проблематики, але й більш широкому колу читачів. Загалом монографія справляє сильне враження.

Ольга Гайдай

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії
Чорноморського національного
університету ім. Петра Могили
(Миколаїв, Україна)
E-mail: osvita13@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-7181-9908

Olga Gaidai

Candidate of Historical Sciences
(PHD in History), Associate Professor of the
Department of History of the Petro Mohyla
Black Sea National University
(Mykolayiv, Ukraine)
E-mail: osvita13@ukr.net
ORCID ID : 0000-0002-7181-9908